

УДК 37(091)(4)

DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2025-1\(220\)-21-25](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2025-1(220)-21-25)

БАСЕНКО РУСЛАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ,

кандидат педагогічних наук, доцент, заступник директора з науково-педагогічної роботи, міжнародної та грантової діяльності, Полтавський інститут економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», м. Полтава, Україна

Ruslan Basenko,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Deputy Director for Scientific and Pedagogical Work, International and Grant Activities, Poltava Institute of Economics and Law of the Open International University of Human Development "Ukraine", Poltava, Ukraine

E-mail: basenko_ruslan@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9760-6321>

ДИТИНА І ДИТИНСТВО У РАНЬОМОДЕРНИХ ВЧЕННЯХ ПРО ЦІЛІСНУ ОСВІТУ ОСОБИСТОСТІ

А Дослідження присвячено історико-педагогічному аналізу місця і ролі проблематики дитини і дитинства у ранньомодерній філософсько-педагогічній спадщині. Педагогічні ідеї піклування про дитину розглянуто у контексті тогочасного вчення про цілісну освіту особистості.

Представлено історико-педагогічний порівняльний аналіз європейських уявлень про дитину і дитинство в добу пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу. Констатовано, що середньовічне суспільне сприйняття дитини зводилося до метафоричного концепту «маленький дорослий». З одного боку, європейці досить часто всерйоз не сприймали немовля, дитина найменшого віку мало що означала, спостерігалось байдуже ставлення до маленьких дітей, особливо в період їхнього доживання до п'ятирічного віку. З іншого – лише розпочавши самостійно ходити, дитина практично відразу залучалася до домашньої роботи, а згодом й до реальної праці. З'ясовано, що, пропонуючи нову концепцію виховання та ідею цілісної освіти, ренесансні гуманісти звернули увагу на найперший період становлення особистості – ранній дитячий вік. Доведено, що здобутком ренесансного педагогічного дискурсу було відкриття світу дитини та кардинальна зміна ціннісно-смыслового уявлення європейців. Гуманісти утвердили ренесансне бачення дитинства як «найщасливішого і найприємнішого віку» та запропонували чимало ідей педагогічного супроводу дитини, висловили низку порад щодо природовідповідного та індивідуалізованого піклування про неї.

На основі аналізу творів європейських мислителів (Е. Роттердамський, Х. Вівес та ін.) відтворено гуманістичне бачення дитячого віку, описано запропоновані гуманістами методики та особливості виховання дітей. Звернено увагу на те, що запропоновані в межах концепції цілісної освіти ідеї виховання дитини, розвивалися насамперед на рівні інтелектуальної дискусії, а їхнє впровадження в практику розпочалося лише з інституціонуванням закладів освіти церковними реформаторами – протестантами та єзуїтами. Зроблено висновок про виняткову цивілізаційну роль ренесансно-гуманістичного дискурсу для відкриття світу дитини в ранньомодерному європейському суспільстві.

Ключові слова: цілісна освіта; особистість; дитина; дитинство; гуманізм; досконала особистість («perfectio hominis»); ранній Новий час; християнський гуманізм; ренесансний гуманізм; Еразм Роттердамський

THE CHILD AND CHILDHOOD IN EARLY MODERN THEORIES OF HOLISTIC PERSONALITY EDUCATION

S The study is devoted to the historical and pedagogical analysis of role and significance of the issues related to the child and childhood in the early modern philosophical and pedagogical heritage. Pedagogical ideas of child care are considered in the context of the doctrine of the holistic education of the personality.

The article presents a historical and pedagogical comparative analysis of European ideas about the child and childhood during the late Middle Ages and early modern times. It is stated that the medieval public perception of the child was reduced to the metaphorical concept of a small adult. On the one hand, Europeans often did not take the child seriously, a young child meant little, and there was an indifferent attitude towards small children, especially during the period of their survival to the age of five. On the other hand, as soon as the child begun to walk independently, they were almost immediately involved in housework, and later in real work. It was found that, by proposing a new concept of education and the idea of holistic education, Renaissance humanists paid attention to the first period of personality formation – early childhood. It has been proven that the achievement of the Renaissance pedagogical discourse was the discovery of the world of the child and a fundamental change in the value-semantic representation of Europeans. Humanists approved the Renaissance vision of childhood as a "happy and pleasant age" and proposed many ideas for pedagogical support of the child, offering a number of tips on nature-responsible and individualized care for children.

Based on the analysis of the works of European thinkers (Erasmus of Rotterdam, H. Vives and others), the humanistic vision of childhood is reproduced, and the methods and features of child rearing proposed by humanists are described. Attention is drawn to the fact that the ideas of child rearing proposed within the framework of the concept of holistic education were developed primarily at the level of intellectual discussion, and their implementation in practice began only with the institutionalization of educational institutions by church reformers – Protestants and Jesuits. A conclusion is made about the exceptional civilizational role of the Renaissance-humanistic discourse in discovering the world of the child in early modern European society.

Keywords: holistic education; personality; child; childhood; humanism; perfect personality ("perfectio hominis"); early modern times; Christian humanism; Renaissance humanism; Erasmus of Rotterdam

Актуальність проблеми. Успішне досягнення людством більшості критеріїв сталого розвитку, без сумніву, змінило на краще й життя сучасної дитини. Визначним досягненням є те, що в значній мірі суспільний тезаурус позбавився таких, досить поширених у недалекому минулому щодо дітей, термінів як «учень-ремісник», «дитина-наймит», «безпритульний», «байстрюк», «жебрак». Більше того, сім'ї дедалі частіше зустрічаються вже із проблемами зовсім іншого штибу, які характерні для успішного та заможного суспільства. Мова йде насамперед про негативні для дітей та родини в цілому наслідки гіперопіки, надмірного «захоплення» батьків власними дітьми. Можна констатувати про зворотній бік матеріально багатого суспільства. На жаль, усе актуальнішою стає відома японська мудрість: «Коли батьки працюють, а діти насолоджуються життям – онуки будуть жебракувати».

Зовсім іншою була ситуація з дитинством в епоху становлення модерного європейського суспільства. Зачинатель вивчення дитини в європейській історіографії французький історик Ф. Ар'єс уважав, що до XVIII століття поняття «дитини» було досить відносним, новонароджений був дитиною лише до того моменту, поки не міг самостійно себе обслуговувати в найменших потребах, а далі він відразу змішувався із середовищем дорослих людей, поділяючи з ними і гру, і працю. Історик метафорично зауважував, що із маленької дитина практично відразу ставала «маленьким дорослим» [5].

Такою ж була ситуація й з «дитинством», якого в дітей практично не було. Сучасний історик дитинства Гетьманщини модерного часу І. Сердюк констатував, що «... «ігровий» вік у ранньомодерну добу був доволі коротким, адже дитина повинна була працювати. Уже у віці 10–14 років діти масово фігурують в обліковій документації як робітники, наймити, «слуги», учні, багато з них ще й не отримували платню за свою роботу» [4, с. 63]. Тогочасне європейське суспільство практично не бачило «дитину», обмежуючи сучасне розуміння дитинства віком немовляти.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Історичне та історико-педагогічне осмислення феномену дитини та дитинства в епоху раннього Нового часу було предметом небагатьох досліджень. Окремо назвемо студії, які є програмними для розкриття порушеної нами історико-педагогічної проблеми: Ф. Ар'єс «Дитина і родинне життя за старого ладу» (1960 р.) [5], Б. Год «Дитячі ігри (від Античності та початку ранньомодерного часу)» (2015 р.) [2], І. Сердюк «Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.» (2018 р.) [4]. Ці та інші дослідники по-різному розглядали проблематику дитинства в ранньомодерну епоху, водночас їхні висновки є важливими з точки зору цілісного осмислення феномену дитинства, актуалізації тих або тих аспектів дослідження.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. У той же час, із початком XVI століття Європою поширилися серйозні політико-географічні, соціокультурні, релігійно-світоглядні зміни. Мова йде про динамічні інтелектуальні дискусії гуманістів та появу

європейського Ренесансу, оновлення християнства та розвиток протестантської Реформації та Католицької Реформи, кардинальну перебудову системи освіти за ідеями ренесансно-гуманістичної концепції цілісної освіти особистості. Численні трактати, епістолярна спадщина, педагогічні твори гуманістів свідчать про те, що пропонуючи оновлену модель гуманістичної освіти мислителі реанімували поняття «дитини» і «дитинства», що дало змогу вибудувати цілісне розуміння розвитку особистості, врахувавши особливості становлення людини під час «найчутливішого» віку. Сучасний ренесансознавець Б. Год підкреслював, що у трактатах і педагогічних творах гуманістів дитина стала предметом підвищеної уваги, нею захоплювалися, тишилися, надавали поради як краще дбати про її здоров'я та виховання. Історик констатував, що відбулося фактично «відкриття світу дитини», про неї почали говорити, дитячому віку почали надавати виняткового педагогічного значення [2, с. 124]. Доступні нині історичні джерела та історіографічний нарратив дають змогу розглянути порушену нами проблему – місце дитинства в гуманістичних педагогічних настановах про цілісне виховання особистості.

Мета статті полягає в історико-педагогічному аналізі місця і ролі проблематики дитини і дитинства у ранньомодерній філософсько-педагогічній спадщині, розгляді окресленої проблематики у контексті тогочасних ідей цілісної освіти особистості.

Викладення основного матеріалу. В епоху пізнього Середньовіччя розуміння вікових меж дитинства було досить розмитим, а його незначне державне регулювання досить сильно контрастувало з реальністю. Вікові рамки дитинства часто не відповідали діючим правовим нормам. Щойно розпочавши самостійно ходити, дитина практично відразу залучалася до домашньої роботи, а згодом й до реальної праці. Дослідження свідчать, що вже з семи років дітей часто віддавали в інші сім'ї для виконання роботи т. зв. підмайстрів. Згадуваний історик Ф. Ар'єс підкреслював, що дітей віддавали в інші сім'ї, щоб вони вчилися виконувати всі побутові доручення. Мало хто уникав такої долі, тому, що кожен, незалежно від свого статку, відправляючи своїх дітей до чужих домівок, приймав їхніх дітей до своїх будинків [5]. Відтак значна кількість дітей дуже швидко дорослішала, працюючи поза родинною, перебуваючи в чужих сім'ях або наймитуючи. Такий стан речей був об'єктивною дійсністю і звичними практиками в тогочасних європейських родинях.

Звісно, що про особливості виховання дітей, урахування, говорячи сучасною мовою, їхніх вікових або індивідуальних особливостей мова практично не йшла. Єдиним завданням дитини в тогочасній Європі було вижити. Коефіцієнт дитячої смертності новонароджених становив 30%, а до п'ятирічного віку не доживало до 60% дітей, що навіть дало підстави в історіографії ввести термін «парадокс дитячої смертності» та «коефіцієнт доживання до п'ятирічного віку» [4, с. 66, 69].

Із початком раннього Нового часу швидко посилювалися гуманістичні рухи, впізнаваними стали діячі та ідеї представників християнського, а згодом ренесансного гуманізму. Мислителі, педагоги та філософи запропонували

новий погляд на людину, проголосили гуманізм та антропоцентризм світоглядними засадами розуміння світу та людини. У центрі гуманістичних міркувань постала освіта, шляхи формування модерної людини, яка б мала широкий світогляд, була всебічного і гармонійно розвиненою. Активно почали обговорюватися ідеї цілісної освіти особистості, послідовного її розвитку та зростання. У цьому контексті гуманісти не лише запропонували різнобічне виховання (моральне, фізичне, розумове, естетичне тощо), але й активно почали міркувати про вікову специфіку розвитку людини, етап дитинства в якій, без сумніву, є вирішальним.

Аналіз багатой філософсько-педагогічної спадщини дозволяє констатувати, що ренесансні мислителі пропонували цілісний погляд на життєвий розвиток особистості, виділяючи усі об'єктивні періоди: *дитинство* (гуманістичні настанови про раннє виховання), *юність* (концепція гуманістичної освіти, яка унормувала всеєвропейську ренесансну програму «освіченого благочестя» (*"pietas litterata"*); новий ідеал «досконалої особистості» (*"perfectio hominis"*), яка успішно розвивала як етичний потенціал, цінності побожності й благочестя, так і зростала в інтелектуальному поступові, вдосконалювала фізичні сили, естетичні смаки тощо; виховання за пріоритетами «побожність та ерудиція» (*"pietas et eruditio"*), які дали змогу гармонізувати ідеї духовно-морального виховання та побожності з необхідністю здобуття високої освіченості); *зрілість* (гуманістична концепція «виховання правителя та ідеї підготовки «філософа на троні»), що дає змогу говорити про запропоновані гуманістами ідеї освіти дорослих.

Важливо зробити кілька зауваг, які б посилили наше розуміння тогочасної історичної дійсності: по-перше, запропоновані гуманістами нові та своєчасні ідеї освіти та виховання, все ж мали ідейно-теоретичний характер, розвивалися насамперед на рівні інтелектуальної дискусії, а їхнє впровадження в практику розпочалося лише з інституціонуванням закладів освіти церковними реформаторами – протестантами та єзуїтами; по-друге, гуманістичний дискурс, особливо в частині виховання дітей дошкільного віку, все ж стосувався елітарних верств суспільства, гуманісти не завжди говорили про масову школу, їм не в повній мірі вдавалося відійти від станового середньовічного розуміння суспільного укладу.

У той же час, вагомим досягненням гуманістичного дискурсу була інтеграція теми виховання дітей у загальну філософсько-педагогічну дискусію ранньомодерного європейського суспільства. Середньовічна теолого-освітня система практично не говорила про дитину як таку. Мислителі європейського Відродження проявили суттєвий інтерес до теми дитини та дитинства, запропонували настанови для маленьких дітей, висловилися щодо методів і форм виховання дошкільнят, чим значно привернули увагу суспільства до необхідності перегляду усталеного тогочасного розуміння про дитину та процес її зростання – дитинство.

Ренесансне «відкриття світу дитини» належить християнському гуманісту Е. Роттердамському (1466–1536 роки), який одним із перших розпочав говорити

про виховання дошкільнят, обґрунтував необхідність розпочинати освіту в ранньому віці [3, с. 125]. Його численні трактати присвячені проблемами раннього виховання, як-от: «Про виховання дітей», «Про пристойність дитячих звичаїв», «Розмови запросто» тощо. У творах Е. Роттердамський порушував чимало питань, які стосувалися розвитку дитини, особливостей її виховання в найменшому віці, наголошував на необхідності уважного ставлення та піклування про дітей, їхнє залучення до різноманітних ігор, фізичного виховання тощо.

Освітню філософію Е. Роттердамського було побудовано на високій гуманістичній вірі у визначальну роль і значення освіти. Так, у «Домашніх бесідах» – збірнику сатиричних діалогів різних тогочасних персонажів (ченців, священників, лікарів та ін.), які досить влучно змалював спостережливий гуманіст, є діалог «Залицяльник і дівчина», в якому кавалер Памфіл говорячи про чесноти констатує, що «... добре виховання більше важить, ніж благородне походження» [там само, с. 135]. Вагомим здобутком ренесансної педагогіки в цілому було визнання пріоритетної ролі освіти та виховання для становлення особистості.

Е. Роттердамський розглядав дитинство як найкращий вік для формування фундаменту майбутньої особистості. Гуманіст особливо звертав увагу на якості, які властиві дитині, наголошував на їхній природовідповідності. Так, в іншому сатирично-пародійному творі «Похвала глупоті» знаходимо риторично-піднесені рядки: «Всі згодні, що дитинство – найщасливіший і найприємніший вік. Але чим нас так приваблюють діти? Чому навіть вороги захоплюються ними? А це тому, що вабить усіх до себе принадна глупота, якою розсудлива природа обдарувала дітей. ... Бо ж дітям личить бути дурниками. Що нас найбільше приваблює в цьому віці, як не бездумність?! Адже дитина з розумом дорослого була б просто нестерпною. Доречно загадати при цьому й відоме прислів'я «Ненавиджу дітей, передчасно змудрілих!» [там само, с. 22, 23].

Е. Роттердамський підкреслював, що процес виховання починається відразу з народження малюка і є неперервним. У згаданому діалозі «Залицяльник і дівчина» гуманіст словами Памфіла констатував виняткове значення домашнього виховання для становлення дітей: «Ми потурбуємося, щоб діти з молоком матері ввібрали високі погляди і правила моралі. Дуже важливо, що наллеш у новий посуд. Подбаємо, нарешті, щоб вони вдома мали достойний приклад для наслідування. ... з тим більшим запалом візьмемося за справу виховання наших дітей» [там само, с. 139].

Е. Роттердамський звертав увагу на те, що для успішного виховання дитини необхідно шукати методи, які відповідають віку дитини. Дитинству, підкреслював гуманіст, потрібні радісні та приємні речі, із занять належить узагалі прибрати сум і суворість. Дитина повинна навчатися з радістю, пізнавати науку без нудьги. Однією із головних форм такої педагогіки гуманіст уважав гру та фізичні вправи [там само, с. 126].

На думку мислителя, саме гра, як виховний засіб, відповідає особливостям дитячої психології, а відтак

полегшує процес навчання. Він засуджував тих, хто вимагав, щоб діти відразу ж ставали зрілими людьми, хто вимірював здібності дітей власними силами. Так, приміром, Е. Роттердамський запропонував гру, яку можна застосувати при вивченні основ граматики. Зміст гри, описаної Еразмом, полягав у поєднанні стрільби з лука та вивченні літер. Гуманіст пропонував виготовити лук і стріли, а за мішень зробити грецькі та латинські літери. Організувати змагання між дітьми, адже «...у маленьких дітей є природжене прагнення одержати перемогу і якесь зерно ревності, потім страх перед неславою і любов до похвали». Тим, хто влучив у ціль і назвав літеру, давали невеликі подарунки. За твердженням Еразма, «... ця вигадка призвела до того, що хлопчик упродовж кількох днів, граючи, оволодів формами і звучанням усіх літер, чого натовп граматиків навряд чи може досягти своїми різками, погрозами, лайкою за три роки» [2, с. 126].

Попри те, що гуманіст наголошував на природності прагнення дітей трішки «дуркувати» та бути «глупотою», він звертав увагу на необхідність морально-етичного вправлення, наголошував на важливості навчити дитину чеснотам, етиці, культурі спілкування. Показовими є виховні поради, які наводить Е. Роттердамський у діалозі «Настанови вихователя». Гуманіст, словами вихователя, звертається до дитини: «... хай твоє лице не буде ні сумним, ні похмурим, ні безсоромним, ні зухвалим, ні мінливим, а веселим, а заодно скромним. Погляд твій хай буде шанобливим. Не переступай з ноги на ногу, не розмахуй руками, не закушуй губ, не чухай голови, не колупай у вухах... хай уся твоя постать, вираз обличчя, рухи, постава вказують природжену скромність і шляхетність» [3, с. 124]. Е. Роттердамський одним із перших у тогочасному суспільстві почав вголос говорити про, здавалося б сьогодні зрозумілі, а в той час маловідомі правила етикету, норми інтелегентної поведінки та ввічливості.

Проблематикою виховання дитини від її народження активно займався й видатний тогочасний іспанський гуманіст Х. Вівес (1492–1540 роки). У низці педагогічних трактатів («Про вчення», «Про душу й життя», «Про раціональні заняття з дітьми» тощо) гуманіст закликав враховувати вікові та індивідуальні особливості дітей, спрямовував батьків створювати найкращі умови для розвитку всіх здібностей та інтересів дитини [7]. Аналізуючи педагогічну спадщину Х. Вівеса, згадуваний історик-ренесансознавець Б. Год звертав увагу на виняткові вимоги гуманіста щодо індивідуалізації процесу виховання, який метафорично наголошував, що «... немає нічого помилковішого, ніж вимагати від дерева плоду навесні, коли воно лише починає розквітати. Жоден педагог не повинен гніватися на хлопчика, коли він не може робити того, що може юнак. Усі хлопчики відмінно й швидко роблять те, до чого в них є нахил. Якщо ми будемо примушувати уми до знань, що їм не підходять, то з цього не лише нічого не вийде, але навпаки, вийде шкода» [1, с. 119].

Педагогічний вимір виховання дитини був досить розлого представлений у філософсько-педагогічній спадщині ренесансного гуманізму. У той же час, варто підкреслити, що гуманісти запропонували тогочасному європейському суспільству інтелектуальний дискурс, а на практиці

гуманістичний ідеал цілісної освіти було втілено в освітній діяльності релігійних реформаторів – протестантів та єзуїтів. Останні зосередили освітню місію на розвитку масової середньої та вищої освіти. З огляду на це, проблематика дитини і дитинства в освітній діяльності протестантських та єзуїтських учителів була досить звуженою, адже вихованнями гімназій і колегіумів були винятково юнаки, набувши 13–15 років.

Школи протестантів та єзуїтів відіграли вагомий роль у розвитку дітей шкільного віку та юнацтва. Цікавим був їхній досвід інтеграції ігор та фізичного виховання у процес шкільного навчання. Одним із найуспішніших тогочасних планів запровадження фізичного виховання був проєкт керівника протестантської гімназії міста Нюрнберга Й. Камераріуса, який він виклав у трактаті «Діалог про гімназії» (1526 р.).

Діалог відбувався між учнем гімназії та співрозмовником, в якому вони обговорювали проблематику доцільності ігор і фізичних вправ для розвитку учнів. Хлопчик повідомляв, що в гімназії приділено увагу відпочинку учнів, дозволено грати в різні ігри, зокрема й рухливі («*motoria dicra*»). Одну з рухливих ігор у творі описано детально. Вона нагадує нам піжмурки. Хлопчик повністю згоден зі своїми педагогами, що ігри потрібні не лише для відпочинку від занять, але й для виховання водночас душі і тіла, які стають міцнішими («*durari enim assiduitate cum animos, tum corpora*»). Поразка в грі дає змогу оцінити власні сили, а це активізує волю зусилля, спонукає до кращого навчання [6].

Підтримуємо думку історика-ренесансознавця Б. Годе про те, що мислителі, філософи, педагоги європейського Відродження значної уваги приділили дитинству як особливому етапу в житті людини. Вчений, резюмуючи розвиток ренесансного дитинознавства зазначав: «Верджеріо адресував свої настанови дванадцятирічному хлопчиківі-принцу; Еразм написав підручник із правил поведінки для маленьких дітей; Вівеса вважають першим визнаним теоретиком «дитиноцентристського» виховання. Гуманісти не стояли осторонь від процесу відкриття «світу дитини» [1, с. 417].

Висновки з даного дослідження. Порівнюючи середньовічне суспільне уявлення про дитину як «маленького дорослого», що досить добре відповідало тогочасним історичним реаліям і ренесансне бачення дитинства як «найщасливішого і найприємнішого віку», бачимо, що ранньомодерним гуманістам успішно вдалося привернути увагу до дитини і дитинства. Пропонуючи нову концепцію виховання – ідею цілісної освіти, гуманісти не могли оминати найперший період становлення особистості – ранній дитячий вік. Здобутком ренесансного педагогічного дискурсу було відкриття світу дитини, кардинальна зміна ціннісно-смыслового уявлення європейців, які досить часто всерйоз не сприймали немовля, дитина найменшого віку мало що означала, спостерігалася байдуже ставлення до маленьких дітей, особливо в період їхнього доживання до п'ятирічного віку. Гуманісти не лише обумовили «ремінісценцію» дитинства в уявленні європейців, але й запропонували

чимало ідей педагогічного супроводу дитини дошкільного віку, висловили багато порад щодо природовідповідного та індивідуалізованого піклування. Звісно, для широкого втілення гуманістичних ідей потрібен був час. Але з динамічним розвитком ранньомодерного суспільства актуальною ставала й відома хрестоматійна максима: «Ніщо не зупинить ідею, час якої настав».

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у важливості аналізу подальших змін в європейській філософсько-педагогічній думці щодо дитини та дитинства, вивченні шляхів розширення педагогічного дитинознавства.

Список використаних джерел

1. Год Б. Виховання в епоху європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття) : монографія. Полтава : АСМІ, 2004. 464 с.
2. Год Б. Дитячі ігри (від Античності до початку ранньомодерного часу) : монографія. Полтава : Вид-во ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2015. 182 с.
3. Роттердамський Еразм. Похвала глупоті. Домашні бесіди / пер. з лат. В. Литвинова, Й. Кобова. Київ : Основи, 1993. 319 с.
4. Сердюк І. «Маленький дорослий»: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ : К.І.С., 2018. 456 с.
5. Ariès P. L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime. Paris ; Seuil, 1973. 350 s. Extrait. URL: https://classiques.uqam.ca/collection_methodologie/aries_philippe/categories_age/categories_age_texte.html (дата звернення: 17.12.2024).
6. Camerarius J. Praecepta vitae puerilis [...]. Vitae morumque [...] praecepta exposita versibus. De gymnasiis dialogus. Basel : Hervagius, 1536. 62 s. URL: <https://mateo.uni-mannheim.de/camena/camer3/jpg/s004.html> (дата звернення: 17.12.2024).
7. Vives J. L. Tratado de la Ensenanza. Introduccion a la Sabiduria. Escolta del Alma. Dialogos. Pedagogia Pueril / est. prelim. y prologos J. M. Villalpando. Mexico : Editorial Porrúa, 2004. N. 447. 448 s.

References

1. Hod, B. (2004). *Vykhovannia v epokhu yevropeiskoho Vidrozhennia (seredyna XIV – pochatok XVII stolittia) [Education in the European Renaissance (mid-14th – early 17th century)]*. Poltava: ASMI [in Ukrainian].
2. Hod, B. (2015). *Dytiachi ihry (vid Antychnosti do pochatku rannomodernoho chasu) [Children's games (from Antiquity to the beginning of early modern times)]*. Poltava: Vyd-vo PNPUI imeni V.H. Korolenka [in Ukrainian].
3. Rotterdamskyi, Erazm. (1993). *Pokhvala hlupoti. Domashni besidy [Praise for Folly. Domestic Conversations]*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
4. Serdiuk, I. (2018). *Malenyki doroslyi: Dytna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st. [Little Adult: Child and Childhood in the Hetmanate of the 18th Century]*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
5. Ariès, P. (1973). *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris; Seuil. Extrait. Retrieved from https://classiques.uqam.ca/collection_methodologie/aries_philippe/categories_age/categories_age_texte.html.
6. Camerarius, J. (1536). *Praecepta vitae puerilis [...]. Vitae morumque [...] praecepta exposita versibus. De gymnasiis dialogus*. Basel: Hervagius. Retrieved from <https://mateo.uni-mannheim.de/camena/camer3/jpg/s004.html>.
7. Vives, J. L. (2004). *Tratado de la Ensenanza. Introduccion a la Sabiduria. Escolta del Alma. Dialogos. Pedagogia Pueril / est. prelim. y prologos J. M. Villalpando*. Mexico: Editorial Porrúa.

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 11.01.2025